

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

פיטל עזאיזה, רחל בר-המבורגר ומיקה מורן

מחקר אפידמיולוגי זה, הראשון מסוגו, בדק את שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים חוקיים ובלתי חוקיים בקרב מתבגרים ערבים בישראל הלומדים במסגרות החינוך הפורמלי. כמו כן נבדק הקשר בין שיעורי השימוש לבין רקע חברתי-דמוגרפי, מאפיינים בין-אישיים, מאפיינים קוגניטיביים ומאפייני אישיות. אוכלוסיית המחקר, כ-2,600 תלמידים ערבים (כיתות ז-יב), נדגמה בשיטת האשכולות ממגוון בתי ספר באזורי הגליל, המשולש והנגב.

מן המחקר עלה כי קיימים קשרים בין המאפיינים שנבדקו לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים. נמצא כי באופן מובהק שיעור השימוש בקרב בנים גבוה מאשר בקרב בנות, ושיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים נמצאו נמוכים יותר ככל שהמשפחה נתפסת על ידי המתבגר כמלוכדת. כמו כן נמצא מתאם חיובי מובהק בין עמדה חיובית כלפי שימוש לבין שיעורי השימוש. נצפתה התאמה בין הממצאים לבין הספרות הקיימת, מלבד הממצאים הקשורים במידת הדתיות ובגיל המשתמשים, המראים צורך במחקר עתידי.

נתונים אפידמיולוגיים אלו מחזקים את הצורך בפיתוח תוכניות התערבות בקהילה ובהמשך מעקב מחקרי לשם הערכת כיווני השימוש לאורך זמן ולהערכת יעילותה של מדיניות ההתערבות הננקטת.

מילות מפתח: שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, סמים, נוער ערבי

תופעת השימוש בחומרים פסיכואקטיביים (אלכוהול וסמים) הפכה במהלך העשורים האחרונים של המאה ה-20 לעניין מרכזי הנוגע לבריאות הציבור ולרווחתו ברוב המדינות בעולם (סמילנסקי, 1991). לשימוש בסמים עלויות גבוהות מבחינת החברה, הנובעות מהשלכות התופעה – ירידה בתפוקה הכלכלית, נשירה מכוח העבודה, הגדלת הוצאות הבריאות והרווחה, אכיפת חוקים ועוד (גריין, 1995א). בישראל היקף התופעה הגיע למימדים של בעיה חברתית לאחר מלחמת ששת הימים, והמגמה התחזקה לאחר מלחמת שלום הגליל. גורמים שונים מיוחסים להאצת התפשטות

מחקר זה בוצע במימון הרשות למלחמה בסמים.

התופעה, ביניהם מצוקה חברתית ועלייה בנגישות לחומרים השונים עקב פריצת גבולות המדינה (בן-יהודה, 1989).

על אף התגברות התופעה בארץ, פעילות מחקרית אפידמיולוגית בנושא החלה רק בראשית שנות ה-90, שנים אחדות לאחר הקמת הרשות הלאומית למלחמה בסמים ב-1988. במסגרת זו נערכו מספר סקרים ומחקרים אפידמיולוגיים בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות. בסקר שנערך בארץ ביוזמת הרשות הלאומית למלחמה בסמים (ברנע, רהב, טייכמן, גיל ורוזנבלום, 1990) נמצא כי שימוש בלתי חוקי בחומרים פסיכואקטיביים היה רב במידה ניכרת בקרב גברים לא-יהודים מאשר בקרב גברים יהודים. בצד ממצאים אלו, דיווחי משטרה ואנשי מקצוע מעידים גם הם על חדירת התופעה לחברה הערבית (בר, 1999; זחאלקה, 2000; חליל, 1994; מועדי, 1995; מיכאלי, 1995). מנתוני הסקר הארצי מ-1995 עולה כי היקף השימוש בסמים בקרב תלמידים ערבים רחב מזה שבקרב תלמידים יהודים (רהב, טייכמן, גיל, רוזנבלום ובר-המבורגר, 1995). הבדל זה התקבל מתוך השוואה בין קבוצת כלל התלמידים, יהודים וערבים, לבין קבוצת התלמידים היהודים (בר-המבורגר, 2000).

מטרת מחקר זה לבדוק את שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל. ממצאי המחקר, שהינו ראשון מסוגו, מאפשרים אומדן ישיר של שיעורי השימוש בסמים בקרב אוכלוסיית התלמידים הערבים, מבלי להשתמש בשיטת האלימינציה מכלל אוכלוסיית התלמידים בישראל. אומדן זה מתאפשר הודות לשימוש בכלי מחקר דומים לאלו שבהם נעשה שימוש במחקרים האפידמיולוגיים האחרונים בקרב כלל האוכלוסייה (ברנע, רהב, טייכמן, גיל, רוזנבלום ובר-המבורגר, 1989; רהב, טייכמן, גיל, רוזנבלום ובר-המבורגר, 1992, 1995, 1998, 2001). ראשוניות המחקר נובעת מהתמקדותו באוכלוסייה הערבית בלבד, תוך שימוש בכלי המחקר ששימשו את המחקרים שצוינו לעיל.

סקירת ספרות

תופעת השימוש בסמים בקרב האוכלוסייה בישראל בכלל ובקרב בני הנוער בפרט התפשטה באופן הדרגתי ואיטי בד בבד עם היחשפות האוכלוסייה הישראלית לתרבות המערב (רהב ואחרים, 1998). עד לשנות ה-60 המאוחרות הייתה תופעת השימוש בסמים בלתי חוקיים בארץ מיוחסת בעיקר לקבוצות שוליות כגון עבריינים או בוהמה. בסוף שנות ה-60 עלה נושא הסמים על סדר היום בעקבות התפשטות מהירה של תרבות הסמים בארצות-הברית ואיתור התופעה בקרב קבוצות הנחשבות מרכזיות בחברה הישראלית (יעבץ ושוכל, 1980).

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

ניתן לקשור את חדירת התופעה לחברה הערבית בישראל לתהליך המעבר מחברה מסורתית לחברה חילונית (דגני, 1992; וייס, 1994; וייס, סאוה, אבדין וינאי, 2000). תהליך זה, שהחל בשנות ה-70 של המאה ה-20, מאופיין בשינויים בתחומים שונים, כגון חברה, כלכלה, חינוך, מעמד האישה, מבנה המשפחה, שינויים חברתיים-תרבותיים ועוד. העלייה ברמת החיים והחשיפה להשפעת האוכלוסייה היהודית ולאמצעי התקשורת יצרו דפוסי צריכה חדשים באוכלוסייה הערבית (אלחאג', 1996).

כך לדוגמה נתונים העולים מדוחות טיפולי גמילה מאלכוהול מצביעים על-כך ששתיית אלכוהול הינה התנהגות חדשה בקרב ערבים ישראלים. שיעור המטופלים הערבים שאביהם היה אלכוהוליסט נמוך באופן משמעותי מזה שבקרב המטופלים היהודים, 20% ו-67% בהתאמה. לעומת זאת, שיעור המטופלים הערבים שאביהם היה אלכוהוליסט הוא גבוה, 66% (מיכאלי ווייס, 1996).

החל מראשית שנות ה-70 נערכו בישראל מחקרים שניסו לאמוד את היקף השימוש בקרב קבוצות שונות של בני נוער (וייס ומור, 1995; טייכמן, רהב וכפיר, 1998; יעבץ ושוכל, 1980; רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001; שמחון, 1994). ממחקרים אלו עולה כי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים חוקיים, כגון סיגריות ואלכוהול, עולה על השימוש בחומרים פסיכואקטיביים לא חוקיים, כגון חשיש, אקסטזי וכדומה. עוד עולה ממחקרים אלו כי חלה עלייה הדרגתית בשיעור המשתמשים בכל סוגי החומרים הפסיכואקטיביים בקרב בני נוער; עלייה זו בולטת בעיקר בשיעורי השימוש בטבק ובאלכוהול, אך גם בשיעורי השימוש או ההתנסות בקנאביס.

רוב המחקרים בעבר, ובכללם אלו שצוינו לעיל, התמקדו באוכלוסיות של תלמידים יהודים במסגרות החינוך הפורמלי; על כן חסר ידע על היקף השימוש בקרב תלמידים ממסגרות ייחודיות, כגון החינוך הדתי, העצמאי, הדרוזי והערבי (ברנע, 1990). מחקרים במגזר הערבי התמקדו בעיקר בשימוש באלכוהול בקרב מתבגרים (אבו-סעד, 2001; דגני, 1992; וייס, 1994, 1996, 1997, 1997, 1997). ממצאי המחקרים אלה מורים על צריכת אלכוהול כבדה בקרב צעירים ומבוגרים. כמו כן, ממצאי מחקרים שהתבצעו במגזר הערבי בנושא סמים מראים כי השימוש בקרב תלמידים ערבים בישראל נפוץ יותר בהשוואה לשימוש בסמים בקרב תלמידים יהודים (וייס ואחרים, 2000). סקר שנערך בקרב תלמידי חטיבות ביניים ותיכון בתל-אביב—יפו ביוזמת הרשות הלאומית למלחמה בסמים (דגני, 1992) מלמד כי תלמידים ערבים מעורים בתופעת הסמים באופן ניכר יותר מאשר עמיתיהם היהודים. כך לדוגמה כרבע מתלמידי בית ספר תיכון ערבי דיווחו שתלמידים מביאים סמים לבית הספר וגם מוכרים בו סמים, וכמחצית דיווחו שניתן להשיג סמים בשכונתם. השיעורים בקרב תלמידים יהודים היו נמוכים לאין שיעור.

גיל ההתבגרות הוא גיל קריטי מבחינת ההצטרפות למעגל צרכני החומרים הפסיכואקטיביים. מתבגרים נמצאו פגיעים במיוחד להשפעת סמים הן ברמה האישית והן ברמה הקבוצתית-חברתית. ברמה האישית השימוש בסמים עלול לפגוע בהתפתחות הנורמלית של המתבגר, במשמעת העצמית ובמוטיבציה הדרושה ללמידה אקדמית ולהשתלבות חברתית. ברמה הקבוצתית-חברתית, לעומת זאת, השימוש הנרחב בסמים יוצר אווירה של אדישות, ונדליזם, אלימות וחוסר כבוד לזולת (סמילנסקי, 1991).

חוקרים רבים ניסו לאתר את המניעים לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים בתקופת ההתבגרות, ולאפיין את האוכלוסייה המועדת לשימוש (Chassin, Pitts, & Prost, 2002; Comeau, Stewart, & Loba, 2001; Novacek, Raskin, & Hogan, 1991; Windle, 2000). בין המאפיינים שנבדקו היו גיל, מגדר, הרגלי שתייה של ההורים, שימוש בחומרים פסיכואקטיביים על ידי אחים וחברים, ואירועי חיים מלחיצים. ברנע, רהב וטייכמן (1990) הציעו הסבר תיאורטי לבעיית השימוש בקרב מתבגרים בארץ. הם התייחסו לחמש קבוצות של משתנים:

1. מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים – גיל, מגדר, מעמד חברתי-כלכלי וכיוצא באלה.
2. מאפיינים בין-אישיים – השפעות "אחרים משמעותיים", שהם הסביבה החברתית הקרובה למתבגר.
3. מאפיינים קוגניטיביים – עמדות המתבגרים כלפי סמים, נכונות להשתמש בהם והידע על סמים והשפעותיהם.
4. מאפיינים אישיותיים – תכונות אופי שנמצאו קשורות לשימוש בני נוער בסמים, לדוגמה: חרדה, מצבי רוח וחיפוש אחר ריגושים.
5. זמינות החומרים.

במאמר זה ייבחנו קשרים בין מאפיינים אלו לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, למעט "זמינות החומרים".

מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים

בתקופת ההתבגרות גובר השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בהתאמה כמעט מושלמת לעליית הגיל (ברהמבורגר, 2001; יעבץ ושובל, 1980; רהב ואחרים, 1998, 2001; שמחון, 1994). בדיקה של דפוסי התפתחות השימוש בכל אחד מן החומרים לאורך זמן מצביעה על התקדמות בשימוש מחומרים קלים לקשים יותר: מבירה או יין למשקאות חריפים יותר, ומסיגריות לסמים בלתי חוקיים (יעבץ ושובל, 1980). על פי רצף זה, החשיפה לשימוש בחומרים חוקיים מובילה לשימוש קבוע, וזה גורר בעקבותיו שימוש בחומרים בלתי חוקיים.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

מחקרים רבים מצאו כי נערים משתמשים בחומרים פסיכואקטיביים יותר מאשר נערות (בר-המבורגר, 2001; ברנע, 1985; ברנע, רהב וטייכמן, 1991; דגני, 1992; יעבץ ושובל, 1980; רהב ואחרים, 1998, 2001; שמחון, 1994). מחקר בנושא האלכוהול שנערך בקרב אוכלוסיית תלמידים מוסלמים ודרוזים מכיתות ז'-יב מצביע על הבדלים מובהקים בין בנים לבנות: שיעור גבוה יותר נמצא בקרב הבנים (Weiss & Moore, 1991). גם בקרב תלמידים יהודים נמצא כי בנים מתנסים יותר מאשר בנות ברוב הסמים האסורים (בר-המבורגר, 2000, 2001). הבדלים בין המינים בכלל האוכלוסייה הצטמצמו בשנים האחרונות עקב שינויים בשיעורי השימוש בקנאביס: ירידה בשימוש בקרב הבנים ועלייה בקרב הבנות (רהב ואחרים, 2001).

מתבגרים יהודים וערבים בישראל נבדלים זה מזה באופן משמעותי בסביבתם התרבותית ובתנאים החברתיים-כלכליים-פוליטיים שהם חיים בהם (Hofman, Beit-Hallahmi & Hertz-Lazarowitz, 1982). ככלל, המיעוט הערבי מאופיין במעמד חברתי-כלכלי נמוך מזה של האוכלוסייה היהודית (אור, חטיב ושמיר, 2003; Al-Haj, 1995). בעבודות קודמות נבדקו מאפיינים חברתיים-כלכליים בקרב תלמידים ישראלים (יהודים וערבים) ונצפו הקשרים הבאים: תעסוקת האב נמצאה קשורה באופן ישיר לשימוש בחומרים השונים; שיעורי השימוש בסיגריות ובאלכוהול בקרב מתבגרים שאבותיהם אקדמאים ובעלי מקצועות חופשיים נמצאו גבוהים באופן מובהק מהשיעורים בקרב מתבגרים שאבותיהם עוסקים במקצועות בעלי מעמד נמוך יותר; השימוש הרב ביותר בסמים קשים נמצא בקרב מתבגרים שאבותיהם אינם מועסקים (רהב ואחרים, 1998, 2001).

האמונה הדתית עשויה לבלום שימוש בחומרים פסיכואקטיביים. ממצאי מחקרים רבים הראו מתאם שלילי בעוצמה ניכרת בין מידת דתיות לבין שיעורי שימוש בסמים (ברנע, 1985; ברנע, רהב וטייכמן, 1991; פוירשטיין, 1987; תמיר ואפשטיין, 1983; Fors & Rojek, 1983; Khavari & Harmon, 1982). מקובל להכיר בשני גורמים עיקריים המשפיעים על הקשר בין דת לבין צריכת חומרים פסיכואקטיביים: הפנמת ערכים דתיים השוללים התמכרות ותלות, או לחץ חברתי מצד קבוצת השווים הדתיים; והתייחסות אל הדת והאמונה כאל מקור חלופי לתלות ולתמיכה רגשית-חברתית (טייכמן, 2001).

מחקרים שנערכו בישראל בקרב תלמידים יהודים וערבים הראו שיעורי שימוש גבוהים יותר בקרב תלמידים חילוניים מאשר בקרב דתיים, במרבית סוגי החומרים הפסיכואקטיביים שהשימוש בהם נעשה בעיקר בנסיבות חברתיות, כמו מריחואנה או אקסטזי, ואילו בסמים קשים אחרים התמונה הפוכה: הדתיים משתמשים בהם בשיעורים גבוהים יותר מאשר החילוניים (רהב ואחרים, 1998, 2001). בצד ממצאים אלו יש מחקרים שאינם מצביעים על הבדלים ברורים בשימוש בין מתבגרים דתיים לחילוניים (בר-המבורגר, 1997; וייס, 1984; יעבץ ושובל, 1980; שמחון, 1994).

מאפיינים בין-אישיים

במחקר שערכו ברנע ואחרים (1991) נמצא כי ככל שמתבגרים מעורבים יותר בסביבה המשתמשת בסמים ובאלכוהול (גם שימוש חוקי או לפי מרשם רפואי), כך שיעור השימוש בקרבם עולה וגיל התחלת השימוש יורד. לפיכך ייתכן ששימוש נרחב בחומרים פסיכואקטיביים בקרב גברים ישראלים לא-יהודים (ברנע ואחרים, 1990) משפיע על שיעור השימוש בקרב מתבגרים לא-יהודים בישראל. בנוסף להשפעת הסביבה, למשפחה בחברה הערבית תפקיד משמעותי למדי בעיצוב הזהות של ילדי המשפחה (Al-Haj, 1987). גם ליחסים הבין-אישיים בתוך המשפחה השפעה ניכרת על רכישת דפוסי התנהגות סתגלתיים ונורמטיביים של המתבגר (פירשטיין, 1987). בצד הקשרים המשפחתיים מושפע המתבגר מקשריו עם קבוצת השווים. השפעת ההורים וקבוצת השווים על הדימוי העצמי של מתבגרים בקרב קבוצות מיעוטים נמצאה חזקה יותר מאשר אצל אוכלוסיית הרוב (Tzuriel, 1992). במחקרים קודמים (רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001) שנערכו בקרב תלמידים ישראלים (יהודים וערבים) נמצא באופן מובהק כי ככל שהמתבגר מעריך את משפחתו כמלוכדת יותר, כך יורדת ההסתברות שישתמש בסמים.

מאפיינים קוגניטיביים

סמילנסקי (1991) מציין שני גורמים מרכזיים התורמים לצריכת סמים בקרב מתבגרים: הראשון נדון לעיל, והוא השפעת אחרים משמעותיים, והשני הוא תהליך בניית מערכת ערכים ועמדות האופייני לגיל ההתבגרות.

הטענה הנפוצה היא כי עמדות קודמות להתנהגות ומשפיעות עליה (Andrews & Kandel, 1979). לעומתה יש הטוענים כי כאשר קיימת סתירה בין עמדות להתנהגות, ההתנהגות עשויה ליצור שינוי עמדות. במילים אחרות, עמדה עשויה להיות תוצאה של התנהגות (Kelman, 1974). מתבגרים שהתנסו בסמים ובאלכוהול נמצאו בעלי עמדות חיוביות כלפיהם, וגילו רמת ידע גבוהה מזו של אלו שלא התנסו (ברנע, 1990). כמו כן נמצא כי העמדות החיוביות הן חלק ממכלול של מערכות ערכים, נטיות, שאיפות והתנהגויות שאינן נורמטיביות-קונפורמיות (יעבץ ושובל, 1980).

חשיבות לא פחותה נודעת לבדיקת הקשר הקיים בין הידע על סמים לבין השימוש בהם. ההבדל בין ידע ועמדות נעוץ בבסיס הדרך להקנייתם או לשינויים. הקניית עמדה מתאפשרת על ידי תעמולה ושכנוע, ואילו הקניית ידע מתאפשרת על ידי תהליך של חינוך, הוראה והנחיה (פירשטיין, 1987). עמדות הפרט מעוצבות בחלקן על ידי המידע שהוא חשוף לו, ולפיכך קיים קשר בין ידע על סמים לבין עמדות כלפיהם. תוכניות מניעה רבות מתבססות על קשר זה, תוך הנחה כי הרחבת הידע על

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

סמים וסכנותיהם תגרום ליצירת עמדות שליליות ותפחית את השימוש בסם (ברנע ואחרים, 1990). אולם רק תיקוף חלקי ניתן לקשר שבין הרחבת ידע לבין הפחתת שימוש (Weiss & Moore, 1987). בחלק מן המחקרים אף נמצא כי עצם השימוש (עישון חשיש) הגדיל את הידע של המתבגרים והפך את המשתמשים לבעלי עמדות חיוביות יותר כלפי הסם (רוגן, 1989). אף כי לקשר שבין ידע לבין עמדות לא נמצאה תמיכה אמפירית מלאה, מחקרים רבים מחזקים את ההנחה כי שינוי עמדות והגדלת הידע כלפי סמים עשוי להפחית את השימוש בהם (סמילנסקי, 1991).

מאפייני אישיות

קבוצה זו כוללת תכונות שנמצאו קשורות לשימוש בסמים בקרב מתבגרים – חרדה, חרדה מצבית, מצבי רוח דיכאוניים וחיפוש ריגושים (ברנע ואחרים, 1990). ההסבר המקובל לקשר שבין חרדה ומצבי רוח דיכאוניים לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים נעוץ בניסיון של המשתמש להפיג מתחים. אולם תוקף הסבר זה מוגבל, שכן ממצאי המחקרים בנושא זה שונים, ולעיתים אף סותרים (ברנע, 1985). לעומת זאת, התכונה של חיפוש ריגושים נמצאה קשורה באופן חיובי ומובהק להתנסות באלכוהול ובסמים אחרים או לנכונות להתנסות בהם (טייכמן, 2001).

מחקר זה בדק שני מאפייני אישיות מרכזיים שנבדקו גם במחקרים קודמים (רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001): תחושת קוהרנטיות (SOC – Sense of Coherence) ותכונת החוסן (hardiness). תחושת קוהרנטיות מתייחסת בעיקר לראיית העולם כסביבה מאורגנת וניתנת לחיזוי ולשליטה (דרורי, פלוריאן וקרביץ, 1991), ואילו תכונת החוסן משקפת את תפיסת העולם כידידותי ואת קיומם של קשרים חברתיים העשויים לרמוז על תמיכה חברתית (Kobasa, 1979). במחקרים קודמים (רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001) נמצאו משתנים כאלו קשורים באופן שלילי לשיעורי השימוש בסמים. גם מחקרים שהתבצעו מחוץ לישראל מצביעים על חשיבותם של גורמים אלו: לדוגמה, נמצא כי תחושת קוהרנטיות קשורה לשימוש מועט יותר בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מהגרים בשוודיה (Bayard-Burfield, Sundquist, & Johansson, 2001). מחקר אחר העלה קשר שלילי בין חוסן לבין שימוש קודם ושימוש נוכחי בחומרים פסיכואקטיביים בקרב בני נוער (Maddi, Wadhwa, & Haier, 1996).

כאמור, מהספרות עולה כי מספר גורמים קשורים לסיכון רב יותר לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מתבגרים בכלל וביניהם גם מתבגרים ערבים בישראל, כגון: מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים, מאפיינים בין-אישיים (אחרים משמעותיים – משפחה וקבוצת השווים), מאפיינים קוגניטיביים (ידע ועמדות), ומאפייני אישיות (חרדה, חיפוש ריגושים, תחושת קוהרנטיות ותכונת החוסן).

בהתאם לכך תיבדקנה במאמר זה ההשערות הבאות:

1. קיומם של קשרים בין כמה מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מתבגרים ערבים: שימוש רב יותר בחומרים פסיכואקטיביים על ידי בנים מאשר על ידי בנות; עלייה בשיעור השימוש בחומרים פסיכואקטיביים עם הגיל; שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים נמוכים יותר בקרב מתבגרים הגרים עם שני הוריהם; ירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ככל שרמת ההשכלה של ההורים עולה; וירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ככל שרמת הדתיות עולה.
2. קיומם של קשרים בין מאפיינים בין-אישיים לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מתבגרים ערבים: ירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ככל שהמשפחה נתפסת על ידי המתבגר כמלוכדת יותר.
3. קיומם של קשרים בין מאפיינים קוגניטיביים לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מתבגרים ערבים: עלייה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ככל שעמדות המתבגר וכוונות ההתנהגות שלו בנושא השימוש בחומרים פסיכואקטיביים חיוביות יותר; עלייה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ככל שתפיסות הסיכון של המתבגר בנושא השימוש בחומרים פסיכואקטיביים נמוכות יותר.
4. קיומם של קשרים בין מאפיינים אישיותיים לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מתבגרים ערבים: ככל שתחושת הקוהרנטיות והחוסן של המתבגר גבוהים יותר כך יש ירידה בשיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המדגם

נדגמו 2,603 תלמידים ערבים (בנים ובנות בגילאי 12–18) מכיתות ז'–יב במגוון בתי ספר באזור הגליל המשולש והנגב. הדגימה נעשתה בשיטת האשכולות – נדגמו 17 בתי ספר ומתוכם נדגמו באופן אקראי שיטתי משתפי המחקר. פרטים לגבי הרכב אוכלוסיית המדגם בלוח 1.

כלי המחקר

מחקר אפידמיולוגי זה השתמש בכלי המחקר ובמדדים ששימשו במחקרים קודמים של הרשות למלחמה בסמים לגבי אוכלוסיות אחרות (רהב ואחרים, 1998) ולגבי בני נוער ערבים (עזאיזה ובר-המבורגר, 1998). כל השאלונים תורגמו לערבית ונעשה תרגום חוזר לבדיקת דיוקם. השאלונים הועברו בשפה הערבית ומולאו בידי הנבדקים.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

לוח 1: מאפייני אוכלוסיית המדגם

גיל		מגדר	
N		N	
297	13–12	1,141	בנים
1,410	16–14	1,365	בנות
896	+17	2,506	סך הכול
2,603	סך הכול		

חלק מהנבדקים לא ציינו את מינם

החומרים הפסיכואקטיביים מוינו לארבע קבוצות ראשיות: סיגריות, אלכוהול, וסמים לא-חוקיים כלשהם. בקבוצת המשקאות האלכוהוליים נכללים יין, בירה ומשקאות חריפים. קבוצת הסמים הלא-חוקיים כוללים שימוש בתרופות שלא לצורך רפואי (סמי מרץ והרזיה ותרופות הרגעה), קנאביס (מריחואנה, חשיש) ושימוש בסמים לא-חוקיים אחרים, המכונים על פי רוב "סמים קשים", כולל אדולן (מתדון), אופיאטים (אופיום, קוק פרסי, הרואין), קראק, ל.ס.ד, אקסטזי ו-P.C.P. אחוז המשתמשים ושכיחות השימוש בחומרים פסיכואקטיביים שונים נבדקו באמצעות שלושה מדדי שימוש: (א) בשנה האחרונה; (ב) בחודש האחרון; (ג) בשבוע האחרון. מאחר שדפוסי הקשר בין המשתנים השונים לבין השימוש בחומרים פסיכואקטיביים דומים בשלוש נקודות הזמן, יוצגו, לשם הפשטות, ממצאי השנה האחרונה בלבד.

משתני המחקר

מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים. השאלון הדמוגרפי (רהב ואחרים, 1995) כלל בדיקה של משתני רקע ובה עשרות שאלות: מגדר, גיל, מוצא, גודל המשפחה, תעסוקת ההורים והשכלתם, מצב משפחתי, מידת הדתיות של המתבגר, מכונית בבעלות משפחתו, מקום מגוריו ועוד.

מאפיינים בין-אישיים. נעשה שימוש בנוסח מקוצר של השאלון להערכת המשפחה (שלו"מ – III-FACES) של אולסון (Olson, Portner, & Lavee, 1985), על פי תרגום הגרסה העברית (טייכמן ונבון, 1990) לשפה הערבית. השלו"מ מעריך את תפיסת המשפחה בשני מימדים – מימד הלכידות ומימד ההסתגלות. מימד הלכידות מוגדר כקשר הרגשי שיש לבני המשפחה זה כלפי זה. מימד זה משקף את דרגת הקשר או הפירוד בין בני המשפחה. המימד מתייחס ליכולת של המערכת המשפחתית לשנות את מבנה הכוח שלה, את יחסי התפקידים שבקרבה, ואת החוקים המארגנים את היחסים בה, כתגובה ללחצים סביבתיים והתפתחותיים. מהימנות

תת-השאלון במחקר זה: לכידות – $\alpha = 0.75$, הסתגלות – $\alpha = 0.54$. מכיוון שמהימנות סולם הסתגלות הייתה נמוכה מהרצוי, יש לנקוט משנה זהירות בפירוש התוצאות.

מאפיינים קוגניטיביים. נבדקו שלושה משתנים קוגניטיביים על סמך מחקרים קודמים בתחום (כפיר וטייכמן, 2000; רהב ואחרים, 1995):

1. עמדות: סולם בן 12 פריטים המעריך את עמדתו של הנשאל לגבי שימוש בחומרים פסיכואקטיביים שונים. מהימנות תת-השאלון במחקר זה: $\alpha = 0.70$.
2. תפיסת סיכון: סולם בן 7 פריטים המעריך את הסיכון שהנבדק מייחס לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים. מהימנות תת-השאלון במחקר זה: $\alpha = 0.85$.
3. כוונת התנהגות: הנכונות לשימוש, מונח המתמקד באמונות של האדם ובאפשרות שהאדם יאמין שאכן יממש את עמדותיו ויבצע פעולה נתונה. השאלון מציג לנבדק שני מצבים חברתיים, אשר בכל אחד מהם עליו לציין את מידת הסכמתו להשתמש בכל אחד מהחומרים הפסיכואקטיביים המצוינים בשאלון על סולם בן חמש דרגות הסכמה, מ"מסכים מאוד" עד ל"מתנגד מאוד". מהימנות תת-השאלון במחקר זה: $\alpha = 0.94$.

מאפייני אישיות. נבדקו תחושת הקוהרנטיות והחוסן של הנבדקים. תחושת הקוהרנטיות (SOC – sense of coherence) היא מידת התחושה של ביטחון ושכנוע פנימי של הנבדק שהסביבות הפנימיות והחיצוניות ניתנות לחיזוי, ושקיימת הסתברות גבוהה שדברים יסתדרו בצורה הטובה ביותר. תחושת הקוהרנטיות נמדדת בדרך כלל באמצעות סולם בן 29 פריטים של אנטונובסקי (Antonovsky, 1987), אשר דיווח על מהימנות גבוהה ($\alpha = 0.88$). במחקר זה נעשה שימוש בסולם מקוצר בן 10 פריטים (דרורי ואחרים, 1991). מהימנות תת-השאלון במחקר זה: $\alpha = 0.70$.

תכונת החוסן (hardiness) מבטאת, כאמור, את יכולתו של האדם להתמודד באופן יעיל עם קשיי החיים מבלי שבריאותו תיפגע (Kobasa, 1979). במחקר זה נעשה שימוש בחלק מסולם שבנו קובסה ואחרים (Kobasa, 1979; Kobasa, Maddi, & Kahn, 1982). מהימנות תת-השאלון במחקר זה: $\alpha = 0.42$. מדובר במהימנות נמוכה יחסית, ועל כן יש להתייחס לממצאים באופן זהיר.

הממצאים

אפידמיולוגיה

לוח 2 מציג את שיעורי השימוש בשיעורים לאלף בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים בשנה האחרונה, בחודש האחרון ובשבוע האחרון. המונח "שימוש" בהקשר הנוכחי מתייחס לשימוש במספר כלשהו של פעמים, כלומר פעם אחת או יותר.

לוח 2: שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים (שיעורים לאלף)

חומר פסיכואקטיבי	שנה אחרונה	חודש אחרון	שבוע אחרון
סיגריות	99	78	59
אלכוהול	121	89	71
יין	80	56	43
בירה	77	56	44
משקה חריף	71	54	45
סם לא-חוקי כלשהו	112	94	81
תרופות	83	71	58
הרגעה	52	42	32
מעוררות	66	61	49
סמים לא-חוקיים אחרים	75	58	59
מתדון (אדולין)	45	36	28
אופיאטים	28	26	25
קוקאין	33	30	28
קראק	42	41	34
הזיוניים (ל.ס.ד.)	45	45	40
אקסטזי	31	28	27
PCP	36	32	29
קנאביס	52	52	48
חשיש	32	30	27
מריחואנה	45	43	41

מלוח 1 עולים הנתונים הבאים, המתייחסים לשנה האחרונה: 10% מן האוכלוסייה הנבדקת דיווחו על שימוש בסיגריות וכ-12% דיווחו על שימוש באלכוהול. שיעור המשתמשים בסמים לא-חוקיים כלשהם היה כ-11%. השימוש בתרופות שלא למטרות רפואיות נפוץ אף הוא בקרב בני הנוער והוא עמד על כ-8%. שיעור המשתמשים בסמים לא-חוקיים אחרים עמד על 7.5% ואילו בקנאביס השתמשו 5%. ראוי לציין כי שיעור המשתמשים בסמים קשים (הנשאלים ענו על שימוש בשישה סמים שונים), היה גבוה משיעור המשתמשים בקנאביס (הנשאלים נשאלו רק לגבי שני סמים – חשיש ומריחואנה). שכיחות השימוש במריחואנה היתה גבוהה מזו של השימוש בחשיש.

התפלגות השימוש בסמים הלא-חוקיים השונים מורה על כך שאחוז המדווחים על שימוש בשכיחות גבוהה גבוה מאחוז המדווחים על שימוש בשכיחות נמוכה. דפוס זה חוזר בכל תקופות ההתייחסות וכמעט לגבי כל סוגי הסמים הלא-חוקיים האחרים. נתונים אלו מצביעים על נטייה של קבוצה מסוימת של נבדקים לראות את עצמה כ"משתמשת".

מאפיינים דמוגרפיים

לוח 3 מציג את שיעורי השימוש באחוזים בשנה האחרונה בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים לפי מאפיינים דמוגרפיים ואישיים של אוכלוסיית המדגם.

הממצאים המרכזיים העולים מלוח 3

מגדר: נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים בשיעור השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים. שיעור השימוש בסיגריות בקרב הבנים גבוה פי 6 מאשר בקרב הבנות, ושיעור השימוש באלכוהול גבוה פי 4.

גיל: הנבדקים חולקו לשלוש קבוצות גיל: 12-13, 14-16, ו-17+. הקשר בין הגיל לבין שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים שונה בין קבוצות החומרים. שיעור המשתמשים בסיגריות ובאלכוהול מורה על עלייה הדרגתית ומובהקת עם הגיל. כנגד, שיעור השימוש בקנאביס מורה על ירידה הדרגתית עם הגיל. שיעור השימוש בסם לא-חוקי כלשהו, בתרופות ובסמים אחרים עולה בין קבוצת הגיל הראשונה לשנייה ובקבוצת הגיל השלישית יורד. ההסתברות שבני נוער צורכים חומרים פסיכואקטיביים לא-חוקיים הינה גבוהה יותר בגילאים 14-16, לפיכך הם נמצאים בסיכון מרבי יחסית לקבוצות הגיל האחרות.

מצב משפחתי: על פי הממצאים, המצב המשפחתי קשור באופן עקבי וברור לשימוש בחומרים השונים. שיעורי השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכואקטיביים נמוכים יותר בקרב נחקרים הגרים עם שני הוריהם מאשר בקרב נחקרים הגרים בהסדר אחר. ההבדל בין שתי הקבוצות מובהק בשימוש בתרופות ובסמים אחרים.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

לוח 3: שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בשנה האחרונה לפי מאפיינים דמוגרפיים (באחוזים)

קנאביס	סמים אחרים	תרופות	סם לא-חוקי	אלכוהול	סיגריות	המשתנה
מגדר						
9.4 *	12.4 *	11.7 *	16.0 *	20.4 *	18.2 *	זכר (N = 1,114)
1.5 *	3.2 *	5.4 *	7.3 *	4.9 *	3.0 *	נקבה (N = 1,365)
גיל						
5.8	8.5	6.9	9.6	6.7 *	5.4 *	13-12 (N = 297)
4.5	7.4	8.4	11.0	10.2 *	8.7 *	16-14 (N = 1,410)
4.0	5.5	7.2	10.3	16.5 *	12.5 *	+17 (N = 896)
מצב משפחתי						
4.8	7.3 *	8.1 *	11.0	11.8	9.8	ההורים ביחד (N = 2,334)
8.9	10.1 *	11.7 *	14.5	16.5	11.3	אחר (N = 186)
השכלת האם						
4.6	6.9	8.6	11.4	10.0 *	9.6	יסודית (N = 1,225)
5.7	8.3	8.6	11.6	13.7 *	10.0	תיכונית (N = 1,031)
5.9	9.3	7.8	12.7	18.0 *	12.6	על-תיכונית (N = 131)
השכלת האב						
5.2	7.8	9.1	12.0	10.0 *	9.6	יסודית (N = 1,002)
4.7	7.1	7.8	10.1	12.1 *	9.4	תיכונית (N = 1,146)
6.5	8.2	8.8	12.2	16.4 *	12.2	על-תיכונית (N = 361)
תעסוקת האב						
5.0	7.7	9.8	14.4 *	10.7	10.2	לא מועסק (N = 329)
4.8	6.1	7.3	9.5 *	11.1	8.0	ייצור וחקלאות (N = 1,160)
5.6	9.0	9.5	12.8 *	13.0	12.1	פקידות (N = 599)
5.7	9.3	8.8	12.3 *	14.8	11.6	מנהל ואקדמיה (N = 447)
מידת הדתיות						
10.9 *	12.9 *	14.5 *	18.8 *	26.2 *	16.1 *	נמוכה (N = 346)
3.7 *	6.1 *	7.0 *	9.8 *	10.5 *	8.8 *	בינונית (N = 1,413)
5.9 *	8.4 *	8.5 *	11.5 *	9.1 *	8.9 *	גבוהה (N = 755)
מכונית						
5.0	7.5	8.2	11.3	12.4	10.4 *	יש (N = 356)
5.7	8.0	9.7	12.4	9.7	6.9 *	אין (N = 2,165)

* p < 0.01

במקומות שבהם אין ציון מובהקות, הממצאים לא היו מובהקים (p > 05).

רקע חברתי-כלכלי: המעמד החברתי-כלכלי של הנבדקים הוערך במחקר לפי חמישה מדדים מקובלים: השכלת האם, השכלת האב, תעסוקת האב, מידת הדתיות ומכונית בבעלות המשפחה. נמצא מתאם חיובי בין השכלת ההורים לבין שימוש בסיגריות ובאלכוהול. הממצאים מובהקים סטטיסטית לגבי שימוש באלכוהול. בקבוצות סמים אחרות – שיעורי השימוש הגבוהים ביותר נמצאו בקרב מתבגרים שדיווחו על רמות השכלה נמוכות או גבוהות של אבותיהם, ושימוש פחות לאלה שאבותיהם הם בעלי השכלה תיכונית. נמצא מתאם חיובי בין שיעורי השימוש בסם לא-חוקי כלשהו, קנאביס וסמים אחרים, לבין השכלת האם.

שיעור השימוש בסמים חוקיים ובקנאביס גבוה בקרב מתבגרים שאבותיהם עוסקים במקצועות בעלי מעמד גבוה. לעומת זאת שיעורי השימוש הגבוהים בסמים לא-חוקיים נמצאו גם בקרב מתבגרים שאבותיהם אינם מועסקים, במיוחד בשיעורי השימוש בתרופות שלא לצורך רפואי, וההבדלים בינם לבין האחרים מובהקים מבחינה סטטיסטית. שיעורי השימוש בסמים שאינם תרופות הרגעה או תרופות ממריצות שלא לצורך רפואי דווקא גבוהים יותר אצל ילדים להורים שעוסקים במקצועות בעלי מעמד גבוה.

נמצאו הבדלים מובהקים בשיעורי השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכואקטיביים על פי מידת הדתיות. ככלל, בקרב בני הנוער שמידת דתיותם בינונית נמצא שיעור השימוש הנמוך ביותר בכל סוגי החומרים הפסיכואקטיביים, לעומת בני נוער שמידת דתיותם נמוכה או גבוהה. ההבדל בשימוש בחומרים פסיכואקטיביים ניכר במיוחד בשתי הקטגוריות של קנאביס וסמים אחרים. כך לדוגמה נמצאו שיעורי השימוש בקרב מתבגרים דתיים גבוהים מאשר בקרב מתבגרים שמידת דתיותם בינונית בקנאביס ובסמים אחרים פי 1.6 ופי 1.4 בהתאמה. הממצאים על השימוש באלכוהול שונים, והם מצביעים על מתאם שלילי בין מידת הדתיות לבין השימוש באלכוהול.

הממצאים לגבי המכונית בבעלות המשפחה אינם חד-משמעיים וניתן להבחין בשתי מגמות: שיעורי השימוש בסמים חוקיים (סיגריות ואלכוהול) גבוהים יותר כשבבעלות המשפחה מכונית. ההבדלים לגבי השימוש בסיגריות נמצאו מובהקים סטטיסטית. לעומת זאת שיעורי השימוש בסמים לא-חוקיים הינם גבוהים כאשר אין בבעלות המשפחה מכונית.

מאפיינים בין-אישיים – יחסי משפחה

לוח 4 מציג את שיעורי השימוש באחוזים בשנה האחרונה בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים ביחס ללכידות משפחתית והסתגלות משפחתית, כפי שחולקה לשלוש קטגוריות: גבוהה, בינונית ונמוכה.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

לוח 4: שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בשנה האחרונה לפי מאפיינים בין-אישיים – יחסי משפחה (באחוזים)

המשתנה	סיגריות	אלכוהול	סם לא-חוקי	תרופות	סמים אחרים	קנאביס
לכידות משפחתית						
נמוכה	14.3 *	16.2 *	16.5 *	12.9 *	11.4 *	9.5 *
בינונית	8.5 *	11.2 *	9.6 *	6.7 *	6.6 *	3.7 *
גבוהה	6.5 *	8.8 *	7.8 *	5.3 *	4.3 *	1.9 *
הסתגלות משפחתית						
נמוכה	12.7 *	10.7 •	10.6 ♦	8.3 ♦	7.2 ♦	4.8 ♦
בינונית	9.3 *	11.5 •	11.4 ♦	8.0 ♦	7.3 ♦	5.1 ♦
גבוהה	7.9 *	14.8 •	12.4 ♦	9.3 ♦	8.5 ♦	5.6 ♦

* $p < 0.001$ • $p < 0.04$ ♦ $p = n.s.$

הממצאים מראים בבירור כי ככל שהמשפחה נתפסת על ידי המתבגר כמפורדת ומפוררת, כך שיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים גבוהים יותר. ההבדלים בשיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים על פי הלכידות המשפחתית מובהקים מאוד ($p < 0.001$). לעומת זאת, לא נמצא קשר עקבי וברור בין תפיסת יכולת המשפחה להסתגל ולהשתנות בהתאם לנסיבות החיים לבין שיעורי השימוש ברוב החומרים הפסיכואקטיביים. כך לדוגמה השימוש בסיגריות גדל ככל שהסתגלות המשפחה נתפסת כנמוכה ($p < 0.01$), ואילו השימוש באלכוהול גדל ככל שהסתגלות המשפחה נתפסת כגבוהה ($p < 0.04$).

מאפיינים קוגניטיביים

לוח 5 מציג את הקשר שבין מאפיינים קוגניטיביים לבין שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים (באחוזים). נעשה שימוש בשלושה משתנים מקובלים: עמדה חיובית כלפי שימוש בסמים, כוונה התנהגותית (היינו נכונות להתנסות בסמים) ותפיסת הסיכון.

לוח 5 מראה מתאם חיובי בין העמדה החיובית כלפי שימוש בסמים לבין שיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים. המתאם מובהק סטטיסטית ($p < 0.02$) לגבי סיגריות וסמים לא-חוקיים כלשהם. נמצא מתאם חיובי בין הכוונה ההתנהגותית לבין השימוש בסמים בפועל. הממצאים בולטים ומובהקים סטטיסטית ($p < 0.001$) לגבי כל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים. הממצאים לגבי תפיסת

הסיכון, שהינם מובהקים סטטיסטית ($p < 0.001$), מראים בבירור כי ככל שתפיסת הסיכון נמוכה, כך גדל שיעור השימוש בסם.

לוח 5: שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים לפי מאפיינים קוגניטיביים (באחוזים)

המשתנה	סיגריות	אלכוהול	סם לא-חוקי	תרופות	סמים אחרים	קנאביס
עמדות חיוביות לגבי שימוש						
נמוכה	10.8 •	11.4 •	10.2 •	7.7 ♦	7.0 ♦	4.6 ♦
בינונית	8.0 •	11.7 •	10.6 •	7.9 ♦	7.0 ♦	5.2 ♦
גבוהה	12.1 •	14.3 •	14.7 •	10.4 ♦	9.6 ♦	6.0 ♦
כוונה התנהגותית						
נמוכה	3.1 *	3.7 *	4.7 *	2.9 *	2.5 *	0.7 *
בינונית	13.8 *	13.7 *	9.4 *	6.7 *	4.2 *	1.6 *
גבוהה	21.5 *	31.1 *	31.2 *	24.9 *	25.5 *	22.2 *
תפיסת סיכון						
נמוכה	15.0 *	22.2 *	21.6 *	16.9 *	16.3 *	14.5 *
בינונית	12.8 *	16.9 *	15.7 *	12.3 *	10.4 *	7.8 *
גבוהה	7.0 *	6.9 *	6.5 *	4.2 *	3.7 *	1.3 *

* $p < 0.001$ • $p < 0.02$ ♦ $p = n.s.$

מאפייני אישיות

לוח 6 מציג את מידת הקשר שבין משתני אישיות לבין שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים (באחוזים). המשתנים שנבדקו – תחושת קוהרנטיות וחוסן – מציינים תכונות נפשיות המחזקות את עמידות האדם בפני מחלות ופגעים. בלוח 6 ניתן לראות דפוס עקבי בין תחושת הקוהרנטיות לבין שיעור השימוש בחומרים פסיכואקטיביים. נמצא כי ככל שגדלה תחושת הקוהרנטיות של המתבגר, כך קטנים שיעורי השימוש בסמים בכל קבוצות החומרים. הנתונים מובהקים סטטיסטית לגבי כל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים ($p < 0.002$). נמצא כי ככל שרמת החוסן המדווחת נמוכה, כך גדלים שיעורי השימוש בסמים בכל הקבוצות החומרים הפסיכואקטיביים. הנתונים מובהקים סטטיסטית ($p < 0.02$) לגבי כל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים למעט סיגריות ($p < 0.07$).

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

לוח 6: שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים לפי מאפייני אישיות

קנאביס	סמים אחרים	תרופות	סם לא־חוקי	אלכוהול	סיגריות	המשתנה
תחושת קוהרנטיות						
7.3 *	10.5*	11.9 *	15.0 *	14.1 •	12.1 *	נמוכה
5.2 *	6.9 *	7.7 *	11.4 *	12.8 •	9.1 *	בינונית
1.5 *	3.7 *	3.0 *	5.6 *	8.1 •	5.9 *	גבוהה
חוסן						
7.3 *	9.8 *	11.4 *	14.6*	13.4 •	11.2 ♦	נמוך
4.3 *	6.6 *	7.1 *	10.1 *	12.9 •	10.1 ♦	בינוני
2.4 *	5.0 *	4.9 *	7.4 *	8.9 •	7.5 ♦	גבוה

* p < 0.001 • p < 0.02 ♦ p = n.s.

דיון ומסקנות

האוכלוסייה הערבית נמצאת כיום בתהליך מעבר מחברה מסורתית לחברה חילונית. דפוסי התנהגות שונים, בכללם שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, נתפסים בעיני הערבים אזרחי מדינת ישראל כמאפיינים של חברה מודרנית (וייס ואחרים, 2000). המחקר בדק את שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים ישראלים (גילאי 12–18), הלומדים במסגרות החינוך הפורמלי. כמו כן, נבדק הקשר בין שיעורי השימוש לבין רקע חברתי-דמוגרפי, מאפיינים בין-אישיים, מאפיינים קוגניטיביים ומאפייני אישיות. הדיון בממצאי המחקר יתמקד בקשר שבין שיעורי השימוש בחומרים השונים לבין המאפיינים שנבדקו, תוך התייחסות לספרות מדעית ולמחקרים האחרונים שנעשו בקרב תלמידים ישראלים – יהודים וערבים (רהב ואחרים, 1998, 2001).

ככלל, השוואת ממצאי מחקר זה לממצאי מחקרים העוסקים בכלל אוכלוסיית התלמידים בישראל (רהב ואחרים, 1998, 2001) מעלה דמיון רב באופן השפעתם של היחסים במשפחה ושל המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים, הקוגניטיביים והאישיותיים על השימוש בסמים. באופן כללי, ממצאי המחקר על השימוש בחומרים פסיכואקטיביים לפי מגדר עולים בקנה אחד עם הספרות (ברנע, 1985; ברנע ואחרים, 1991; דגני, 1992; יעבץ ושוכל, 1980; רהב ואחרים, 1998, 2001; שמחון, 1994; Fors & Rojek, 1983). על אף ריבוי מחקרים המורים על צמצום הפערים

בשימוש בקרב מתבגרים לפי מגדר (ברנע, 1985; רהב ואחרים, 2001; שמחון, 1994), מחקר זה מורה על הבדלים מובהקים לפי מגדר בכל קבוצות החומרים הפסיכואקטיביים. הפער בשימוש לפי מגדר שונה מקבוצה אחת לאחרת. ככלל, שיעורי השימוש בקרב בנים גבוהים פי 2 עד 6 מאשר בקרב הבנות. הסבר אפשרי לפער נעוץ בתכתיבי החברה הערבית, שעל פיהם קיים פיקוח הדוק יותר על התנהגותן של בנות. בצד זה, שימוש בחומרים מסוימים, דוגמת אלכוהול, מצטייר כביטוי לעוצמה ולגבריות במגזר (וייס, 1994). מפאת ראשוניות המחקר במגזר הערבי לא ניתן לדעת האם הייתה השתנות עם הזמן בקרב הנשים, שכן ממצאים אלו ראשוניים.

הקשר שבין גיל לבין שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים שונה בין קבוצות החומרים. הממצאים לגבי שיעורי השימוש בסיגריות ובאלכוהול עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים אחרים והם מצביעים על עלייה הדרגתית בשיעורי השימוש עם הגיל (בר-המבורגר, 2001; רהב ואחרים, 1998, 2001; שמחון, 1994). לעומת זאת, השוואה בין שיעורי השימוש בקנאביס לפי גיל, שדווחו במחקר זה, לבין אלה שדווחו בשנת 2001 (רהב ואחרים, 2001), מצביעה על מגמות הפוכות. במחקר זה נמצא מתאם שלילי בין גיל המתבגרים לבין שיעורי השימוש בקנאביס, בעוד שבמחקר של 2001 נמצא מתאם חיובי. כמו כן, במחקר משנת 1998 (רהב ואחרים, 1998) נמצא שיעור השימוש המרבי בקנאביס בקבוצת המתבגרים המבוגרת ביותר. גורם אפשרי לאי-ההתאמה בממצאים קשור בהבדלים בתדירות השימוש בקנאביס בין שני המגזרים, היהודי והערבי. תדירות השימוש בסמים לא-חוקיים בקרב תלמידים ערבים גבוהה מזו שבקרב תלמידים יהודים; כך לדוגמה דיווחו 3.6% מהתלמידים הערבים על שימוש בשכיחות גבוהה במריחואנה (10 פעמים ויותר בשנה האחרונה), לעומת 1.9% מהתלמידים היהודים (בר-המבורגר, 2000). נתונים אלו, והטעון המקובל שעל פיו קיים מתאם שלילי בין היקף השימוש בסביבת המתבגר לבין גיל תחילת השימוש של המתבגר (ברנע ואחרים, 1991; Adler & Kandel, 1983), יכולים להסביר את חוסר ההתאמה בין הממצאים. עם זאת, אי ההתאמה בין ממצאי מחקר זה לבין מחקרים קודמים בנושא השימוש בקנאביס לפי גיל דורשת התייחסות מחקרית עתידית. במחקרים נוספים יש צורך לברר את גיל העברת תוכניות המניעה. במגזר היהודי נמצא שתוכניות המניעה מועברות כיום בחטיבות הביניים, ולכן שיעורי השימוש בחטיבות הביניים נמוך כיום יותר מאשר בחטיבות העליונות. בתחילת שנות ה-90 הועברו תוכניות המניעה בחטיבות העליונות, ואז היו שיעורי השימוש בחטיבות העליונות נמוכים מאשר בחטיבת הביניים בבתי הספר במגזר היהודי.

הממצאים על השכלת האב ותעסוקתו זהים לממצאים שעלו במחקרים האחרונים בקרב תלמידי ישראל (רהב ואחרים, 1998, 2001). הממצאים על השכלת האם

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

מצביעים על מתאם חיובי בין השכלת האם לבין שימוש בסמים בכלל. גורם אפשרי לכך נעוץ בהחזר הנמוך באופן יחסי מן ההשכלה המאפיין את החברה הערבית בישראל ובעקבותיו ערבים בוגרי אוניברסיטאות עומדים בפני בעיות קשות של אבטלה, או מועסקים בעבודות צווארון כחול (אלחאג', 1996).

ממצאי מחקרים רבים הראו מתאם שלילי בעוצמה ניכרת בין דתיות לבין שיעורי שימוש בסמים (ברנע, 1985; ברנע ואחרים, 1991; פוירשטיין, 1987; רהב ואחרים, 1998, 2001; תמיר ואפשטיין, 1983; Fors & Rojek, 1983; Harmon, 1982). במחקר זה נמצא קשר בצורת האות U בין מידת הדתיות לבין שימוש ברוב החומרים הפסיכואקטיביים, למעט אלכוהול. שיעור השימוש הגבוה ביותר בחומרים פסיכואקטיביים נמצא בקרב מתבגרים שמידת דתיותם נמוכה או גבוהה, ושיעורי השימוש הנמוכים ביותר נמצאו בקרב מתבגרים שמידת דתיותם בינונית. שיעורי השימוש הגבוהים שדווחו על ידי מתבגרים דתיים אינם עולים בקנה אחד עם הספרות, ולכן דורשים התייחסות מחקרית נפרדת. הסברים אפשריים לקבלתם:

1. ייתכן כי הרקע הביו-פסיכו-סוציאלי של אוכלוסיית התלמידים הדתיים אינו שונה משמעותית בקרב תלמידים שמידת דתיותם שונה, ושמתנה זה הוא בעל השפעה רבה יותר מאשר מידת הדתיות (בר-המבורגר, 1997).
2. שיטת החינוך במשפחה הדתית, המאופיינת בסמכות הורית חזקה, עשויה להיות מלווה בסגנון הוריי-שתלטני; זה יכול להוביל את המתבגר למרדנות המלווה בשימוש בחומרים פסיכואקטיביים (פוירשטיין, 1987). מאידך, ייתכן שמשפחות חילוניות הן מתירניות יחסית, וזה יכול להיות קשור לשיעורי שימוש גבוהים יותר.

בצד הסברים אלו עשויים להיות גם הסברים נוספים, ולכן נדרשת התייחסות מחקרית עתידית לנושא.

ככלל, מהמחקר עולה כי מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים יכולים להוות משתנים מסבירים בנוגע לשימוש בסמים בתקופת ההתבגרות, למעט מספר ממצאים חריגים, כגון מידת דתיות וגיל. הממצאים הנוגעים למידת הדתיות והגיל דורשים בדיקה מחקרית נפרדת, תוך התייחסות לשאלות שונות, כגון: מהם הגורמים למתאם השלילי בין גיל המתבגר לבין שיעורי השימוש בקנאביס? מהם הגורמים לשיעורי השימוש הגבוהים בקרב מתבגרים דתיים?

יש לציין שמחקר זה התייחס לדת כאל משתנה חברתי-דמוגרפי, כמקובל בספרות. ייתכן שיש מקום להדגיש במחקר עתידי את מרכיב האמונה האישית ולבחון את הקשרים בין משתנה זה לבין דפוסי שימוש בחומרים פסיכואקטיביים. כפי שנטען רבות בעבר, גם ממחקר זה עולה כי חיי משפחה לא יציבים

מעלים את ההסתברות שהמתבגר יתנסה בחומרים פסיכואקטיביים (רהב, טייכמן וברנע, 1987; רהב ואחרים, 1998, 2001; שמחון, 1994; תמיר ואפשטיין, 1983; Ford, 1983). ממצאי מחקר זה הראו, בדומה למחקרים קודמים (רהב ואחרים, 1998, 2001) כי ככל שהמשפחה נתפסת על ידי המתבגר כפחות מלוכדת, כך שיעור המדווחים על שימוש בכל קבוצות החומרים עולה. ייתכן שהלכידות הגבוהה קשורה לרמת פיקוח גבוהה של המשפחה על בניה, המפחיתה את ההסתברות לצריכת חומרים פסיכואקטיביים. לחלופין, ייתכן שאי-הלכידות תגרור את המתבגרים לחיפוש אחר גירויים חיצוניים, שחומרים פסיכואקטיביים עשויים לספק. לעומת ממצאים עקביים אלה, מדד ההסתגלות של המשפחה אינו קשור באופן עקבי לשיעור השימוש בחומרים פסיכואקטיביים. העדר קשר עקבי בין מדד ההסתגלות של המשפחה לבין השימוש נצפה גם במחקרים קודמים (רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001).

ממצאי המחקר בנוגע לגורמים קוגניטיביים דומים לממצאי מחקרים קודמים, המצביעים על קשרים חיוביים בין שימוש מתבגרים בחומרים השונים לבין עמדותיהם כלפי השימוש (ברנע ואחרים, 1990; ברנע ואחרים, 1989; גרין, 1995; רהב ואחרים, 1992, 1995, 1998, 2001; רונן, 1989; שמחון, 1994). ממצא זה אינו יכול להעיד על קשר נסיבתי, אך הוא מחזק את ההנחה המקובלת, שעל פיה הגורמים הקוגניטיביים מהווים מרכיב חשוב, המביא להתפתחותה ולחזוקה של הנכונות להתנסות בחומרים פסיכואקטיביים.

הקשר בין מאפיינים קוגניטיביים לבין שימוש, שנצפה גם במחקר זה, הינו בעל חשיבות יתרה, זאת לאור העובדה ששינוי עמדות הינו אחד היעדים העיקריים של תוכניות מניעה רבות (ברנע ואחרים, 1990).

בדומה למחקרים קודמים, ממצאי מחקר זה מראים דפוס עקבי בין שיעורי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים לבין משתנים אישיותיים (רהב ואחרים, 1995, 1998, 2001). הממצאים מורים שככל שתחושת הקוהרנטיות ורמת החוסן המדווחות נמוכות, כך שיעור השימוש בסמים עולה. ממצא זה מחזק את הקשר המקובל בין בריאות נפשית לבין שיעורי שימוש נמוכים.

עוד עולה ממחקר זה כי אחוז המדווחים על שימוש בשכיחות גבוהה הינו גבוה מאחוז המדווחים על שימוש בשכיחות נמוכה, דפוס החוזר בכל תקופות ההתייחסות (שבוע אחרון, חודש אחרון, שנה אחרונה). נתונים אלו מצביעים על נטייה של קבוצה מסוימת של נבדקים לראות את עצמה כ"משתמשת" ובכך מחזקים את הצורך בהתערבות לשם מניעה בקרב תלמידים ערבים.

יש לציין מספר מגבלות אשר ייתכן שהשפיעו על הממצאים: ראשית, המחקר בוצע באמצעות שאלוני דיווח עצמי, אשר התבססו על שיפוטם של הנבדקים. ייתכנו מקרים שבהם הנבדק השתמש בסם מסוג אחד אך דיווח על שימוש בסם מסוג אחר

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

בהתאם לתפיסתו. שנית, השאלונים מולאו על ידי התלמידים עצמם, ובחלק מהמקרים היו קשיים בהבנת הנקרא, בעיקר בכיתות הנמוכות יותר. חשוב להדגיש כי מדובר במספר מצומצם יחסית מכלל הנבדקים, והאחראים על איסוף הנתונים ניסו לעזור להם למלא את השאלון בהצלחה ככל האפשר. שלישית, שניים מהמשתתפים נמדדו באמצעות שאלונים שמהימנותם נמצאה נמוכה מהרצוי, אף כי נמצאה מספקת במחקרי עבר (רהב ואחרים, 1995, 2001).

לסיכום, נצפתה התאמה בין הממצאים לבין הספרות הקיימת בנושא, מלבד מספר ממצאים הקשורים במידת הדתיות וגיל המשתמשים, המראים צורך במחקר עתידי. ראוי לציין כי החברה הערבית בישראל, כאוכלוסיית מיעוט, אינה נבדלת בדרך כלל מאוכלוסיית הרוב במאפייני השימוש בחומרים פסיכואקטיביים; דמיון המעיד על התפשטות התופעה ועל היקפה.

הממצאים האפידמיולוגיים במחקר זה מעלים את הצורך בקביעת מדיניות חברתית אקטיבית בתחום המניעה בקרב תלמידים ערבים, ובהפעלת תוכניות התערבות ייחודיות למגזר, תוך התחשבות במאפייניו השונים הן מבחינה תרבותית והן מבחינה חברתית-פוליטית-כלכלית. כמו כן עולה הצורך בהמשך פעילות מחקרית, תוך שימוש באותם הכלים ובמדגמים שקולים אחת לשלוש שנים, וזאת על מנת לאפשר מעקב אחר כיווני השימוש והתפתחותו במשך הזמן, בד בבד עם הערכת יעילות מדיניות ההתערבות הננקטת.

מקורות

- אבו־סעד, א. (2001). שימוש באלכוהול בקרב האוכלוסייה הבדואית הבוגרת בנגב. אלכוהול בישראל, ו(3), 175–183.
- אור, ת., חטיב, ה., ושמיר, ש. (2003). ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000. ירושלים: בית המשפט העליון, מדינת ישראל.
- אלחאג', מ. (1996). חינוך בקרב ערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי. ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, מכון פלוסהיימר למחקרי מדיניות.
- בן־יהודה, נ. (1989). היקף השימוש לרעה בסמים בישראל תופעה מתפשטת או סטאטית? עבריינות וסטייה חברתית, יז, 75–86.
- בר, מ. (1999). פרויקט רמלה-לוד. סמים דגש, 36–39.
- בר־המבורגר, ר. (1997). השוואת שיעורי השימוש בסמים בקרב תלמידים מהחינוך הממלכתי והממלכתי דתי. סמים דגש, דצמבר 1997, 16–18.
- בר־המבורגר, ר. (2000). השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידי בתי ספר והנושרים מבתי ספר באוכלוסייה הערבית בהשוואה לכלל הנוער במדינת ישראל. סמים דגש, אוקטובר 2000, 30–33.
- בר־המבורגר, ר. (2001). שיעור השימוש בסמים בעשור האחרון 1990–2000 בקרב בני נוער בגיל 12–18 תמורות לאורך זמן. סמים דגש, יוני 2001, 30–33.

פייסל עזאיוזה, רחל ברהמבורגר ומיקה מורן

- ברנע, צ. (1985). סמים ואלכוהול בקרב מתבגרים. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- ברנע, צ. (1990). האפידמיולוגיה של שימוש לרעה בסמים ואלכוהול בישראל: הסתום והידוע. חברה ורווחה, י, 319-341.
- ברנע, צ., רהב, ג., וטייכמן, מ. (1990). הסבר לשימוש בסמים ואלכוהול בקרב מתבגרים: מחקר אורך. מגמות, לג(1), 5-28.
- ברנע, צ., רהב, ג., וטייכמן, מ. (1991). שימוש באלכוהול ובסמים בקרב נוער בישראל 1989-1990. חברה ורווחה, יב(1), 3-24.
- ברנע, צ., רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., ורוזנבלום, י. (1990). השימוש בסמים ואלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל: מחקר אפידמיולוגי. תל-אביב: הרשות למלחמה בסמים.
- ברנע, צ., רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., ורוזנבלום, י., וברהמבורגר, ר. (1989). השימוש בסמים ואלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1989: מחקר אפידמיולוגי I. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- גריץ, ד. (1995). שאלון על עמדות אישיות וחברתיות של נוער ישראלי כלפי חשיש ומריחואנה. חברה ורווחה, טו(2-3), 225-244.
- גריץ, ד. (1995א). סמים — עובדות, שאלות ובעיות. משרד הביטחון, תל-אביב.
- דגני, א. (1992). השימוש בסמים בתל-אביב-יפו: ניתוח כמותי ומרחבי-חברתי במערכת החינוך ובקהילת המבוגרים. תל-אביב: גיאוקרטוגרפיה. הרשות למלחמה בסמים.
- דורני, י., פלוריאן, ו., וקרביץ, ש. (1991). תחושת קוהרנטיות: אפיונים סוציו-דמוגרפיים ותפיסת בריאות נפשית-גופנית. פסיכולוגיה, 2, 119-125.
- וייס, ש. (1984). כימיה בהקשר חברתי, תכנית לימודים, אלכוהול ושכרות. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, הטכניון, חיפה.
- וייס, ש. (1994). דפוסים של שתיית משקאות אלכוהוליים בקרב בני-נוער במגזר הלא-יהודי בצפון הארץ. שתינות ואלכוהוליות במגזר הערבי והדרוזי. ירושלים: משרד העבודה והרווחה, עמותת "אפשר".
- 19-12
- וייס, ש. (1996). התייחסות בין-עדתית של צעירים כלפי תוויות אזהרה מאלכוהול: נתונים מהשלב שלפני הפעלת חוק התוויות. רפואה ומשפט, 15, 49-55.
- וייס, ש. (1997). שימוש באלכוהול בקרב תלמידים בישראל: התופעה ודרכי התמודדות עמה. סקירת ספרות מקצועית. ירושלים: מכון סאלד.
- וייס, ש. (1997א). שתיית אלכוהול בקרב בני-נוער ערבים בשנת 1996 — צורך דחוף במניעה. הרפואה, 133, 229-231.
- וייס, ש. (1998). התייחסות בין-עדתית של בני-נוער לחוקי פיקוח על אלכוהול. רפואה ומשפט, 18, 49-52.
- וייס, ש., ומור, מ. (1995). מדוע, היכן ועם מי שותים בני-נוער ישראליים? למי יפנו לקבלת סיוע בבעיות הקשורות בשתיית משקאות אלכוהוליים? חברה ורווחה, טז, 195-208.
- וייס, ש., סאוה, ג., אברין, ז., וינאי, י. (2000). מחקרים בתחום השימוש בחומרים פסיכואקטיביים ומאמצי מניעה בשנות התשעים במגזר הערבי בישראל, בקרב הפלשתינאים ובירדן. סקירת ספרות. חברה ורווחה, כ(3), 317-338.
- זחאלקה, ר. (2000). הוקמה ועדת היגוי לקידום נושא המאבק בנגע הסמים במגזר הערבי. סמים דגש, אוקטובר 2000, 34.
- חליל, נ. (1994). שיקום בתוך הכפר. סמים דגש, יולי 1994, 20-21.
- טייכמן, מ. (1989). לחיות בעולם אחר: אלכוהול, סמים וההתנהגות האנושית. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

- טייכמן, מ. (2001). מנקטר האלים לכוס התרעלה: על אלכוהול ועל אלכוהוליות — גורמים וסיבות, מניעה וטיפול. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- טייכמן, י., ונבון, ש. (1990). הערכת משפחות: המודל הסירקומפלקסי. פסיכולוגיה, 2, 43–46.
- טייכמן, מ., רהב, ג., וכפיר, א. (1998). תפיסת המשפחה על-ידי בני-נוער, עמדותיהם ביחס לחומרים פסיכואקטיביים, כוונותיהם ההתנהגותיות וההתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: מחקר אורך. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, דו"ח מחקר לרשות למלחמה בסמים.
- יעבץ, ר., ושובל, י. (1980). דפוסי פגיעות לסמים בקרב הנוער בישראל. האוניברסיטה העברית, בית-הספר לרפואה.
- כפיר, א., וטייכמן, מ. (2000). עמדות המתבגרים ונכונותם להתנסות בחומרים פסיכואקטיביים: תרומת תפיסת המתבגר את עמדות ההורים והתנהגותם. חברה ורווחה, כ, 339–359.
- מועדי, מ. (1995). גם אלכוהול הוא סם. הכל על אלכוהול, 6, 7.
- מיכאלי, נ. (1995). שוחים בלא הבדל דת וגזע. הכל על אלכוהול, 6, 4–5.
- מיכאלי, נ. ווייס, ש. (1996). שתיינות ואלכוהוליות בישראל: ביבליוגרפיה. ירושלים: מכון סאלר.
- סמילנסקי, מ. (1991). אתגר ההתבגרות: צרכים, לחצים והתמודדות. כרך ה. תל-אביב: הוצאת רמות.
- עזאזה, פ., ובר-המבורגר, ר. (1998). השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ונושאים מבתי ספר בקרב האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל 1998: מחקר אפידמיולוגי. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- פורשטיין, נ. (1987). דפוסי שימוש על ידי ההורים והשפעתם על עמדות ילדיהם המתבגרים כלפי סמים. עבודת מוסמך, בית-הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- רהב, ג., טייכמן, מ., וברנע, צ. (1987). תפוצת השימוש באלכוהול ובסמים בקרב מתבגרים בישראל: 1982–1983. עבריינות וסטייה חברתית, 15, 101–115.
- רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., רוזנבלום, י., ובר-המבורגר, ר. (1992). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1992: מחקר אפידמיולוגי II. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., רוזנבלום, י., ובר-המבורגר, ר. (1995). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1995: מחקר אפידמיולוגי III. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., רוזנבלום, י., ובר-המבורגר, ר. (1998). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 1998: מחקר אפידמיולוגי IV. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- רהב, ג., טייכמן, מ., גיל, ר., רוזנבלום, י., ובר-המבורגר, ר. (2001). השימוש בסמים ובאלכוהול בקרב תושבי מדינת ישראל 2001: מחקר אפידמיולוגי V. ירושלים: הרשות למלחמה בסמים.
- רונן, ב. (1989). השפעות ההורים על העמדות כלפי סמים ועל דפוסי השימוש בחומרים פסיכואקטיביים של ילדיהם המתבגרים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- שמחון, י. (1994). הקשר בין משתנים בינאישיים, משתנים סוציודמוגרפיים ועמדות של חברים והורים לבין רמת השימוש של המתבגר בחומרים פסיכואקטיביים. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל.
- תמיר, ע., ואפשטיין, ל.מ. (1983). התנהגות בריאותית בקרב תלמידי ב"ס תיכון — חלק ג': שימוש בחשיש, אלכוהול ותרופות. הרפואה, קד(5), 195–198.
- Adler, I., & Kandel, D. B. (1983). Risk periods for drug involvement in adolescence in France and in Israel: Application of survival analysis to cross-sectional data. *Social Forces*, 62, 375–397.
- Al-Haj, M. (1987). *Social change and family processes*. Boulder, CO: Westview Press.
- Al-Haj, M. (1989). Social research on family lifestyle among Arabs in Israel. *Journal of Comparative Family Studies*, 20, 175–195.

- Al-Haj, M. (1995). Kinship and modernization in developing societies: The emergence of instrumentalized kinship. *Journal of Comparative Family Studies*, 26, 311–327.
- Andrews, K. H., & Kandel, D. B. (1979). Attitude and behavior: A specification of the contingent consistency hypothesis. *American Sociological Review*, 44, 298–310.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Bayard-Burfield, L., Sundquist, J., & Johansson, S. E. (2001). Ethnicity, self reported psychiatric illness, and intake of psychotropic drugs in five ethnic groups in Sweden. *Journal of Epidemiological and Community Health*, 55, 657–664.
- Chassin, L., Pitts, S. C., & Prost, J. (2002). Binge drinking trajectories from adolescence to emerging adulthood in a high-risk sample: Predictors and substance abuse outcomes. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 67–78.
- Comeau, N., Stewart, S. H. & Loba, P. (2001). The relations of trait anxiety, anxiety sensitivity, and sensation seeking to adolescents' motivations for alcohol, cigarette, and marijuana use. *Addictive Behaviors*, 26, 803–825.
- Ford, D. S. (1983). Factors related to the anticipated use of drugs by urban junior high school students. *Journal of Drug Education*, 13, 187–196.
- Fors, S. W., & Rojek, D. G. (1983). The social and demographic correlates of adolescent drug use patterns. *Journal of Drug Education*, 13, 205–222.
- Hofman, J. E., Beit-Hallahmi, B., & Hertz-Lazarowitz, R. (1982). Self-concepts of Jewish and Arab adolescents in Israel. *Journal of Youth and Adolescence*, 20, 53–72.
- Kelman, H. C. (1974). Attitudes are alive and well and gainfully employed in the sphere of action. *American Psychologist*, 29, 310–324.
- Khavari, K. A., & Harmon, T. M. (1982). The relationship between the degree of professed religious belief and use of drugs. *International Journal of the Addictions*, 17, 847–857.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality & Social Psychology*, 37, 1–11.
- Kobasa, S. C., Maddi, S. R., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality & Social Psychology*, 42, 168–177.
- Maddi, S. R., Wadhwa, P., & Haier, R. J. (1996). Relationship of hardiness to alcohol and drug use in adolescents. *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 22, 247–257.
- Novacek, J., Raskin, R., & Hogan, R. (1991). Why do adolescents use drugs? Age, sex, and user differences. *Journal of Youth and Adolescence*, 20, 475–492.
- Olson, D. H, Portner J., & Lavee, Y. (1985). *FACES III*. St. Paul, MN: Family Social Sciences, University of Minnesota.
- Tzuriel, D. (1992). The development of ego identity at adolescence among Israeli Jews and Arabs. *Journal of Youth and Adolescence*, 21, 551–571.
- Weiss, S., & Moore, M. (1987). The second evaluation of the curricular program on hashish and marijuana in Israeli high schools. *Journal of Drug Education*, 17, 143–148.

השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב תלמידים ערבים בישראל: מחקר אפידמיולוגי

- Weiss, S., & Moore, M. (1991). Alcohol drinking habits of Israeli Jewish and Druze adolescents in the north of Israel in 1990. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 28, 20–28.
- Windle, M. (2000). Parental, sibling, and peer influences on adolescent substance use and alcohol problems. *Applied Developmental Science*, 4(2), 98–110.

עמוד 402 — ריק